

ЕВОЛУЦИЈА БЕОГРАДСКОГ СТАНА

Станбена изградња, њен импулс, њена садржајност, њен архитектонски карактер, несумњиво су функције друштвених збивања, животних потреба, економских могућности и културе. Еволуција стана у великим насељима траје читаве векове, постепено, скоро неосетно. Скокови у тој еволуцији могу се једва опажати од краја деветнаестог века када техника и индустрија постају и у становању основни и наметљиви чиниоци. Водовод и канализација, централно грејање, електричне инсталације, лифтови, санитарна техника, мењају из основа станбене програме и стварају потпуно нове концепције становања.

У Београду станбени фонд после Другог устанка није значао ништа. Неколико напуштених турских кућа остало је као једини углед новом српском грађанском друштву. А то грађанско друштво, које је једва успевало, и с муком, да опанке замени ципелама, а фес шеширом, исто је тако тешко могло да се навикне на западњачки начин грађанског живота. Дуго је „миндерлук“ био врхунац појма удобности и луксуза у намештају београдског стана, док је одело висило окачено на зиду и покривено завесама, а рубље стајало у сандуку. Орман је био велика реткост. Поготову дуго се није знало за „трпезарију“ и за „салон“, нити се разликовала трпезарија од спаваће собе или салон од трпезарије. Још много деценија

и у најотменијим становима клозет је био „преко авлије“, а вода на јавним чесмама или у бунарима у дворишту. Београдска млада буржоазија, благодарећи уносној трговини, често без конкуренције¹ у тим првим епохама развита београдског живота, несумњиво је настојала да, ако не достигне, оно бар поддржава своју друштвену „класу“ у иностранству. Тако је Београд, већ пре половине деветнаестог века, имао низ „господских“ станова, који су, штавише, били на већој висини културног стандарда него општи комунални развита сам вароши.

Па ипак, комунална еволуција града значила је огромно у еволуцији стана и становања. Амбијент у коме пратимо ту еволуцију морао је нужно играти првокласну улогу. Око тридесетих година деветнаестог века варош Београд имала је 140 хектара; четрдесет година доцније изграђена површина је износила 205 хектара, а после нових седамдесет година она износи преко 4200 хектара. Ово нагло проширење Београда, које се, уствари, односи на повећање станбене површине, није дозволило још економски неразвијеној средини да спроведе комуналне радове и урбанизацију града по одређеном систему модерних вароши. Становништво се, међутим, нагло повећава и од 6000 становника из 1820 године крајем века Београд има близу 60.000, да се овај број пред почетак Првог светског рата попне на

¹ Године 1830 отворена је прва и једина апотека у Београду и забрањује се продаја лекова по бакалницама; 1823 постоји једина модерна хлебарница; 1835 појавила се једина штампарија и један дневни лист; 1837 поја-

вило се пиво у кафанама; 1847 постоји само један зубни лекар у Београду; 1851 отвара се прво купатило у Београду. — Шемзо Дервишевић, *Evolution de Belgrade*.

90.000, а пред Други светски рат на 350.000 становника.

Уствари, комунални радови у Београду не почињу пре седамдесетих година прошлог века. Главне улице су калдрмисане турском калдрмом. Већина улица је блатњава, а поготову оне у станбеним четвртима које се, мање више, стихијски развијају.

Значајан моменат за еволуцију Београда, а поготову за његову станбену изградњу, је 1881 година, када је Србија закључила инострани зајам и када је, две године доцније, ушла прва железница у Београдску станицу. Међутим, тек 1886 године израђена је прва модерна калдрма од камене коцке, на малом простору између Кнез Михајлове улице и Саборне цркве.

Непосредан утицај на развитак стана у Београду имаће, несумњиво, појава градског водовода, 1892 године, и канализације 1905 године. Електрично осветљење и трамвај Београд је имао још 1891 године. Међутим, урбанизација града у модерном смислу почиње тек између два светска рата, када је преко 50% површине београдских улица добило модерну калдрму, канализациона мрежа прешла дужину од 200 км, и зелене површине достизале око 93 хектара.

*

У оваквом амбијенту и оваквом његовом развиту еволуира и београдски стан. Поред услова које тој еволуцији намећу амбијент и економске прилике, није од мањег значаја традиција и начин породичног живота. Патријархални живот, навика донета са села и из паланке одакле је био главни прилив београдског становништва, наметали су индивидуалну изградњу, посебних малих приземних кућа и то ће бити главна изградња станова у Београду кроз све фазе његове еволуције.

Напоменуто је већ да је еволуција београдског стана од самог почетка кренула двоструким правцем: путем господских породичних кућа и путем малих станова. По овој другој линији развитака стана, која прати станове економски слабијих грађана, еволуција је,

као и увек и свуда, знатно спорија. Она достиже извесан максимум који је и функционално и конструктивно и архитектонски далеко испод еволуције господских станова буржоаског друштва. Док је углед за прву врсту станбених зграда обично тражен у примерима иностранства, за другу врсту породичних кућа углед се не истражује, он је на самом домаћем тлу. То је тип сеоске куће која се пресађује у град. Једино је разлика што се мора поставити уз суседа и на уличном фронту.

Колективна станбена зграда, са више станова за издавање, за српски Београд, у почетку његовог друштвеног живота, била је непозната. Она на домаћем тлу није имала угледа ни у начину становања ни у систему изградње. Међутим, градске друштвене потребе морале су то, већ у самом почетку, императивно наметати, поготову, од трнутка када је Београд постао главни град државе, када се чиновништво знатно повећало и прилив новог становништва постајао све јачи. Тип овакве станбене зграде морао је бити прихваћен из других крајева. Природно је да је пренет из Војводине, одакле је, такође, био и знатан прилив становника, нарочито интелектуалаца, трговаца и занатлија. Тај тип станбене зграде, најчешће спратне, са бочним крилима дуж дворишта, са својим карактеристикама основе и конструкције, живеће до краја века, када ће наступити извесна промена доласком нових генерација архитеката. Махом су овакве зграде у почетку градили трговци. Они су у приземљу имали своје дућане и магаци, а на спрату стан. Затим се основа проширује, повећава се број дућана у приземљу и број станова на спрату.

*

Иако је период еволуције београдског стана релативно кратак, може се посматрати кроз више фаза које се диференцирају по времену развитака и по утицајима. Временски, оне би одговарале:

1 фаза, до половине деветнаестог века.

2 фаза, од половине до последње четврти деветнаестог века.

3 фаза, последња четврт деветнаестог века.

4 фаза, почетак двадесетог века до Првог светског рата.

5 фаза, између два светска рата.

6 фаза, после ослобођења.

За период од близу једног и по века ове станбене еволуције, могу се јасно пратити опште карактеристике изградње: конструкције, садржаја и форме.

У станбеној изградњи Београда, конструкција је увек била зависна од економских прилика и дуго је заостајала од оне у градовима Војводине. Распоред станова, међутим, брзо је прихватио извесне новине „из прека“ али их је, најчешће, прилагођавао навикама србијанског становништва. Архитектонско обликовање, кадгод је било независно или мање зависно од материјалних услова, кадгод је било у рукама стручњака-архитеката, било је у духу западне архитектонске културе. Није се, међутим, истраживао и форсирао један одређен стил. Прихватили су се сви стилови, без анализе, без прилагођавања амбијенту. Тако је у току већ прве четири деценије деветнаестог века београдска станбена архитектура без одређеног смисла и реда имала заступљене све „нео“ стилове европског Запада, са Ренесансом и Класицизмом, са Романтиком и Готиком. Ово јасно говори о пореклу њених твораца-архитеката. Али и по овој линији, архитектонског обликовања, еволуција београдске станбене архитектуре познаје један тип скромних фасада које су имале свој углед на старим зградама турског Београда са равним, малтерисаним и креченим површинама, јасно усеченим прозорима, са крилима на спољној површини зида, са хармоничним ритмом отвора, са јаким настрешницама од дрвета. Овакво обликовање задржаће се за скромне станбене зграде, приземне и спратне, кроз читав деветнаести век, па ће се ту и тамо продужити и у првим деценијама двадесетог века.

У конструкцији београдских станбених зграда интересантни су зид и

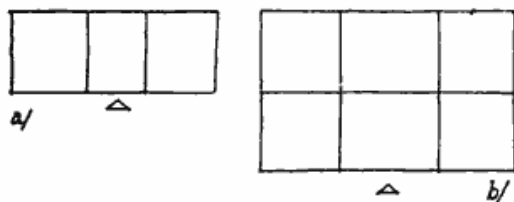
кров у првим фазама еволуције. Јавне зграде су увек грађене веома солидно у камену и опеци. Станбене зграде се веома често задовољавају слабијим материјалом. Већина малих зграда, а често и спратови већих, грађено је у бондруку са опеком у блату. Оне су само малтерисане кречним малтером. По начину израде, која се не разликује од градске балканске куће, по склопу кровне конструкције, ове зграде су подизали србијански мајстори са југа. С друге стране, многе зграде већ из првих епоха изградње Београда зидане су опеком у блату или у ломљеном камену, каткад са серклажима од опеке на сваком висинском метру зида, са мало истуреним једноставним зиданим венцем, са стрмим кровом покривеним црепом. Ове зграде јасно показују своје војвођанско порекло и порекло својих мајстора.

Несумњиво је да су мајстори, нарочито дрводеље, долазили у Београд и са југа и са севера, доносећи свој начин рада. Из благог крова покривеног ћерамидом и стрмог крова са црепом, у Београду је доцније створен тип новог крова блажег од северњачког а покривеног црепом.

До последње четврти века подруми су засведени тешким сводовима преко зидова и лукова. Затим, све је чешћи случај употребе гвоздених носача за таванице са плитким сводовима и употреба стубова од ливеног гвожђа. И носачи и стубови набављани су у Аустро-Угарској. Армирани бетон на станбеним зградама примењује се тек од 1912 године и то изузетно. Његова општа примена почиње после Првог светског рата.

У функционалном решавању основа београдских станбених зграда можемо пратити различите правце развоја. Основни тип је србијанска бондручара, дводелна и троделна. Затим, за веће распореде, за какве нема примера у српским селима, прихвата се концепција основе беговских кућа. Може се у појединим већим распоредима наслућивати мешавина ова два типа у симетрији и композицији распореда, где се композиција састоји у спајању два

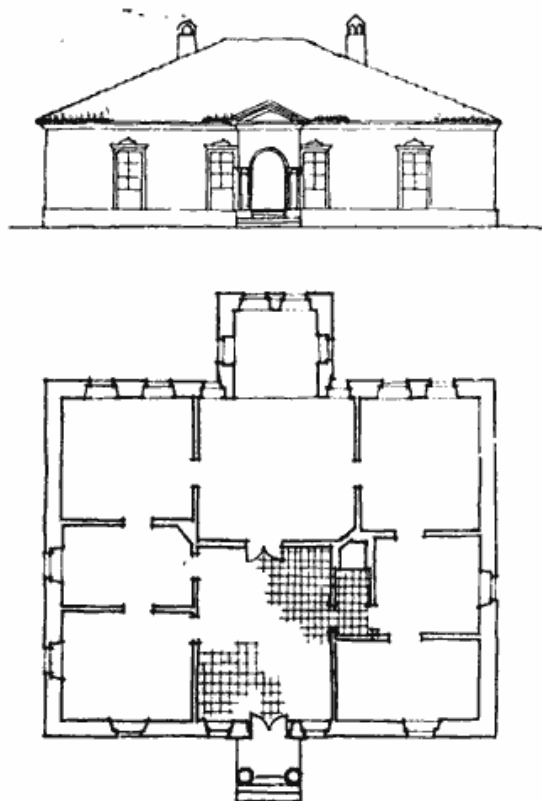
основна типа тродељне куће. Тако је добивена двотрактна, симетрична основа. То је, уствари, и основна концепција старе градске балканске куће упрошћене утолико што опадају дократи

Сл. 1 — Шеме основа: а) једнотрактна мала кућа; б) двотрактна, велики распоред

и тремови. То је и пример Господар Јевремовог конака у Београду, који је уосталом, под јачим утицајем беговских кућа, још задржао у својој осовини истурени дократ.

Ово је била база за еволуцију распореда београдске приземне породичне куће. Са оваквим једноставним распоредом, без малих помоћних одељења:

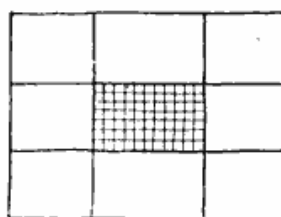

Сл. 2 — Господар Јевремов конак у Београду (снимили студенти архитектуре у Београду)

оставе, клозета, купатила, који ће се појавити много доцније, решаване су све мање и веће породичне куће приземне, па и спратне.

Са угледима из иностранства, које преносе многи страни архитекти који су у Београду градили до последње четврти деветнаестог века, овакав ће распоред претрпети мање или веће измене, али ће основна концепција углавном преовлађивати.

Најзначајнија промена овог распореда, по утицају из иностранства, је решавање зграде са три тракта по ду-

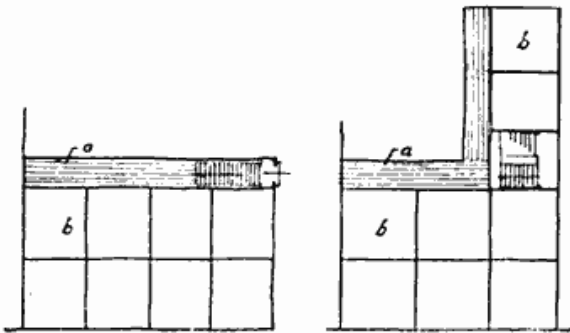

Сл. 3 — Централни распоред (три тракта)

бини који се делимично појављује већ после половине деветнаестог века и еволуира крајем века у централни распоред са вестибилумом у средини, неосветљеним или осветљеним преко застакљене таванице. Решење спратних зграда са становима у већини случајева показује бочна крила са ходником према дворишту кроз који се посредно осветљавају собе. У главном делу зграде увек су два тракта соба, од којих је унутрашњи само посредно осветљен преко дворишног ходника, односно прилазне галерије. То је тип који се примењује и за раскошне и за једноставне станове ове врсте, пренет из Средње Европе, а непосредно из Земуна, Панчева и Карловаца. Овај ће се тип појављивати до почетка нашег века. Нове генерације србијанских архитеката, који су студирали у иностранству, почетком двадесетог века покушаће да нађу нова станбена решења, са више хуманизма у стану и више хигијене у његовој удобности.

Крајем деветнаестог века и почетком двадесетог века наступа значајан

преокрет у распореду стана и начину становања. Главни разлог је у појави водовода и канализације који додају распореду стана клозет и купатило. Кухиња, такође, добија воду. Ствара се нова група просторија у стану, група просторија са инсталацијама, са тежњом да се оне концентришу. Од једноставне основе са сличним одељењима ствара се основа са низом мањих и већих простора који се утолико више диференцирају по величини уколико економски фактор јаче утиче на изградњу. Поред соба и кухиње која се смањује, јер све више постаје само радна, појављује се остава, клозет, затим и ку-

Сл. 4 — Основе са галеријама: а) застакљена галерија; б) тракт соба индиректно осветљених

патило, ходници, споредни улази, тако да стан постаје изразито рашчлањен на групе просторија за боравак и за домаћинство.

Од овога момента ствара се нов тип стана који прелази у нову еволуцију до наших дана.

У доба појаве станбених инсталација Србија није имала фабрике и радионице за већину станбених уређаја и опреме. Све је увозено из Аустро-Угарске и Немачке, не само објекти санитарног уређаја (клозети, умиваоници, чесме, каде), већ и каљеве и друге пећи, ограде за степеништа од ливеног гвожђа, мраморне плоче, керамичке плочице, паркет, оков за врата и прозоре, лустери за осветљење, па затим све гвоздене конструкције, лифтови, материјал за централно грејање, електричне инсталације итд.

Наше занатство, прво са столарским па са браварским радионицама, учвршћује се тек пред крај деветнаестог века, а још у раздобљу између два светска рата уређаји за станбене зграде углавном су набављани из иностранства.

У обухватном аналитичком погледу изградње београдских станбених зграда од 1820 године до данас уочавамо извесне карактеристике у појединим фазама еволуције. Те карактеристике су несумњиво најинтересантније у односу на појам становања, у самој основи стана и њеном функционалном развиту.

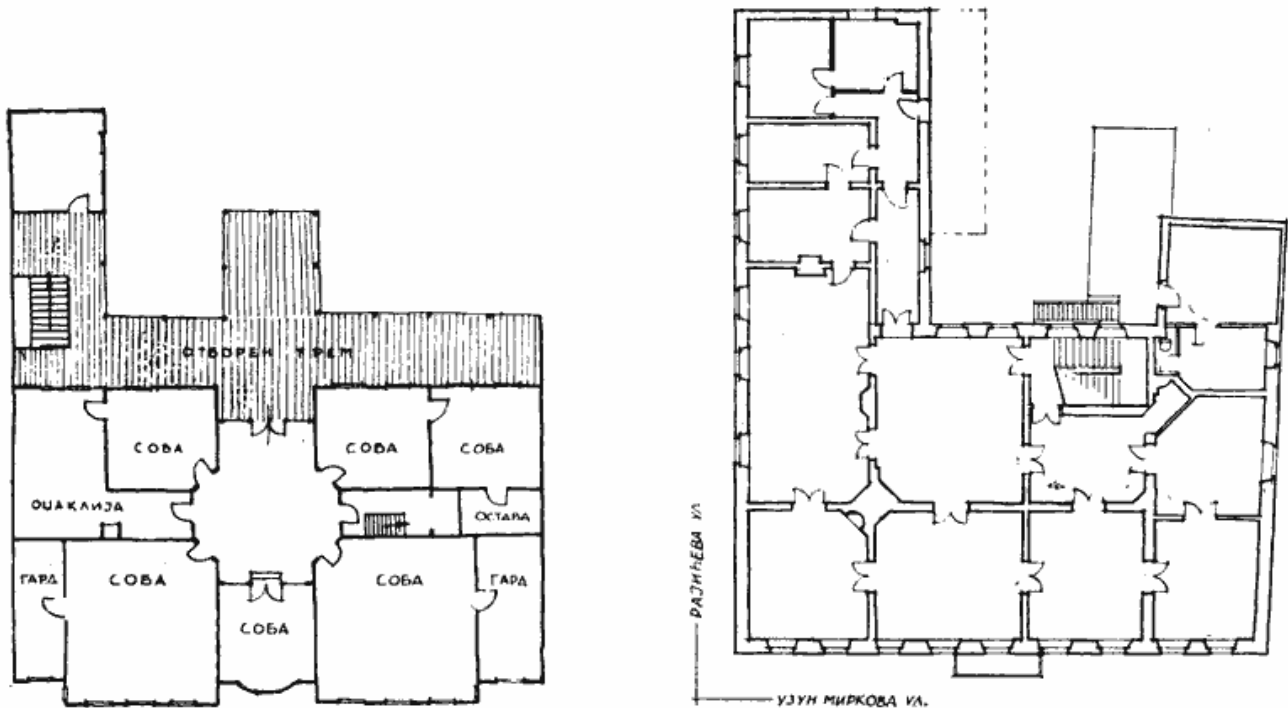
Прва фаза (до 1850 године)

Ово доба је веома променљиво, нарочито за веће породичне куће за које се, такође, преко ноћи напушта источњачки утицај да се прихвати западњачки. Ичкова кућа и она до ње прекопута Саборне цркве, и низ таквих, које су давно порушене, углавном су копије београдских беговских кућа, прихватајући од њих распоред, конструкцију, архитектуру, унутрашњи уређај и опрему стана. Међутим, ово је прво доба, доба сналажења нове буржоазије, а нарочито оних буржуја који су за своје положаје у држави тражили и одговарајући оквир становања. Конак кнегиње Љубице и Кнеза Милоша већ означавају прелазно доба у тежњама за новим, савременијим.

Мала грађанска кућа показује два типа: троделну кућу јужносрбијанску од бондрука или зидану опеком у блату, са благим нагибом крова покривеног ћерамидом, и други тип, развијенији, са два тракта, зидан на исти начин.

Први тип су вероватно донели мајстори Пироћанци и Јужносрбијанци који су у то доба били и први градитељи Београда. Други тип је несумњиво створен у Београду.

Први тип, троделне куће, има у средини кухињу, а бочно две собе. Са проширењем породице, у већини случаје-

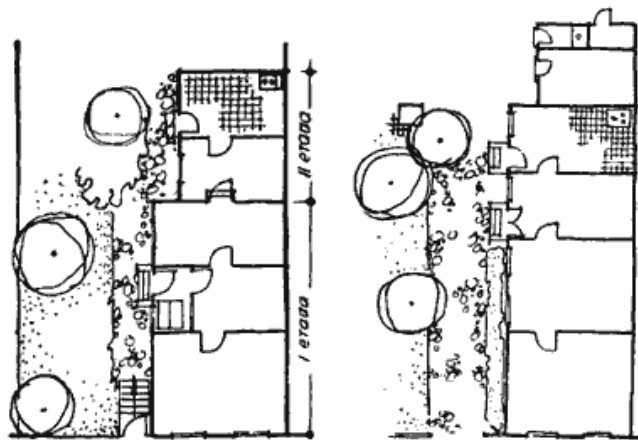
Сл. 5 — Оријенталски тип основе: лево, основа Ичкове куће (по Б. Којићу); десно, кућа Томе Вучића-Перишића (снимак Градског музеја)

ва, овај тип доживљава и другу етапу, дограђивање два простора: једне собе и кухиње на крају. Тада бивша кухиња постаје претсобље, или се дели на мали улаз и собу индиректно осветљену. У многим оваквим кућама гради се и подрум, бар делимично. Он је најчешће озидан ташмајданским ломљеним каменом. Њему се прилази из улаза кроз неку врсту трапа у подрум.² Положај куће најчешће је са ужом страном према улици, са две, ређе са једном прозорском осовином, и развија се по дубини дворишта уз суседа а каткад и слободно.

Други тип има шири фронт према улици, обично са две собе, са четири до пет прозорских осовина (у доцнијим епохама и више). У распореду основе обично има три собе и кухињу, а каткада и један мали простор за оставу. Улаз у овакву кућу је или позади из врта, или бочно из пролаза, а каткад постоје оба улаза. И ове су зграде најчешће уз једног суседа. Крајем епохе

овај тип еволуира у сличан распоред, али са тремом према врту и са улазом преко трема.

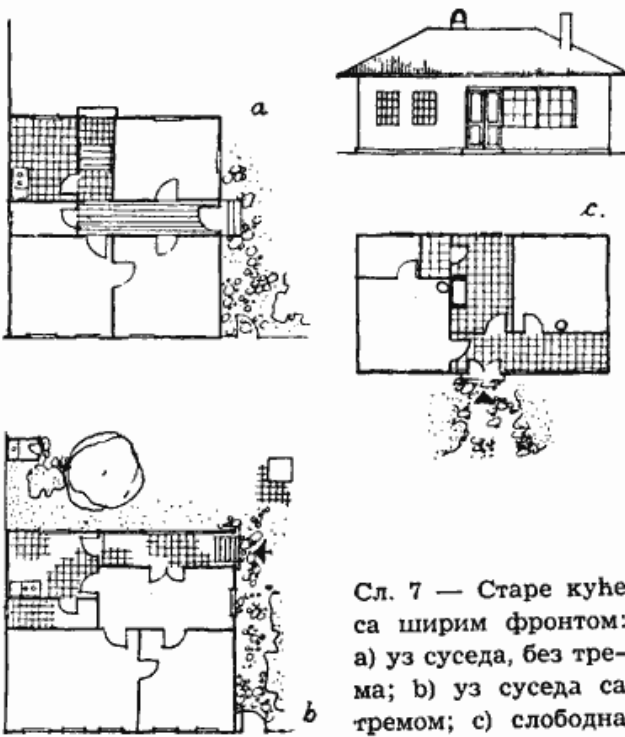
Тешко је утврдити када су се први пут појавиле куће са оваквим распоредима у Београду, али је сигурно да су оне биле међу најстаријим нарочито на Топчидерском друму (улица Кнеза Милоша), у Сава Мали, Палилули. Тачно је, такође, да се ова два најстарија типа београдске породичне куће понав-

Сл. 6 — Србијанска кућа, мали тип у једном тракту. Лево: старији тип (улица Милоша Поцера); десно: новији тип (Енглезовац)

² Испод капака, на шаркама у поду, налазе се стрме степенице од дрвених греда.

Сл. 7 — Старе куће са ширим фронтом: а) уз суседа, без трема; б) уз суседа са тремом; в) слободна

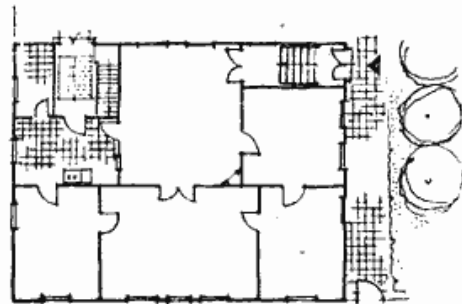
љају кроз цео деветнаести век са веома незнатним променама, па и то само у конструкцији.

По угледу на ове мале куће, створене на србијанском земљишту, развија се и господска кућа тога доба прихватајући у своме већем и сложенијем распореду и основна решења већих турских кућа. Међутим, њихова конструкција ослањаће се више на србијански тип. Тако је добијен нов распоред веће приземне куће, симетричне, као што су оне са доксатима, али једноставније. Такав већи распоред појављује се са малим варијацијама до последње четврти деветнаестог века и преноси се и у србијанске варошице као углед за имућне породичне куће. Овде се већ детаљ разрађује. Поред главног улаза, који је обично бочно на крају куће, преко дрвених степеница, предвиђа се и споредан улаз за кухињу из кога каткад воде степенице за таван и степенице за подрум кроз трап у поду, као што је раније описано.

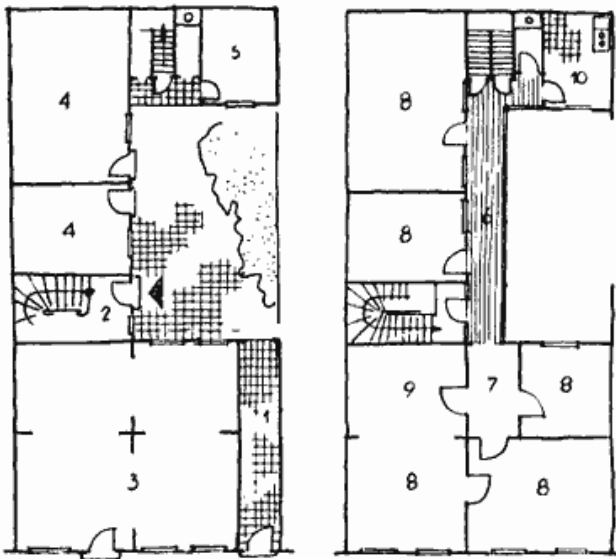
Са сличним распоредом али са западњачким утицајем у детаљу, а нарочито у спољној композицији, већ у овој фази развоја појављује се низ господ-

ских зграда као што је била кућа Рајовића (београдска реалка) или Стојана Симића (Руско посланство, које је доцније дозидано и преправљено). Међутим, већ у овој епохи било је у Београду господских кућа на спрат које су несумњиво градили страни архитекти потпуно по иностраним примерима. Таква је била кућа Дим. Радовића, близу реалке, једна од првих кућа од тврдог материјала и са балконом.

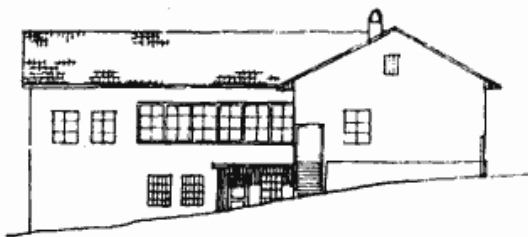
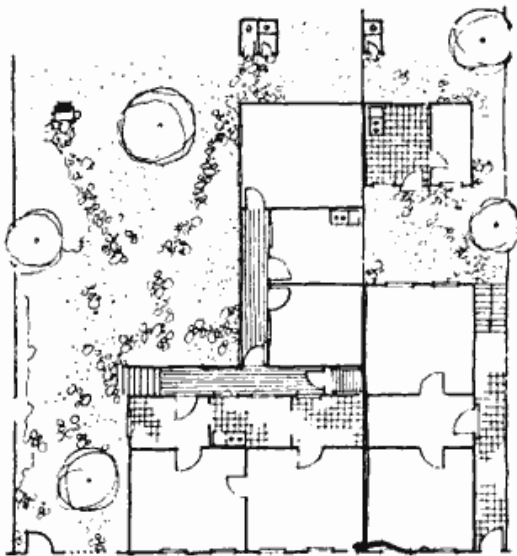
Утицај „из прека“ поготову се опажа код зграда које се подижу „у чаршији“ са дућанима у приземљу и становима на спрату. Типичан пример таквих зграда имао је дубока дворишна крила која се често ломе под углом и у дну плаца. Ако се симетрично понављају два стана, сваки има своје посебно степениште, а оно је у крилу зграде са прилазом из дворишта. Карактеристика ових станова је у дворишном застакљеном ходнику у спрату из кога се прилази просторијама. Он је код солидних зграда зидан често изнад трема у приземљу. Често је, међутим, на гвозденим конзолама од лаке дрвене конструкције са великим застакљеним површинама, или му је конструкција од бондрука. У ово доба клозет је у дворишту. Доцније, са појавом водовода, ове куће у дну крила добијају клозет и на спрату. Ово је први тип београдске станбене зграде где се води рачуна о искоришћавању површине плаца, јер већ у то доба земљиште у београдској чаршији постаје скупље с обзиром на развој трговине и на релативно мали простор тадањег центра Београда. Спољна архитектура ових зграда често се није разликовала од оних

Сл. 8 — Велика приземна кућа (развија се од 40-тих година до краја XIX века)

Сл. 9 — Кућа у »чаршији« са дућанима. Приземље: 1 улаз, 2 степеник, 3 дућан, 4 магаза, 5 момак; спрат: 6 застакљена галерија, 7 претсобље, 8 собе, 9 алковн, 10 кујна (кућа у Васиној улици — порушена)

Сл. 10 — Кућа у улици Кнеза Милоша 38 (порушена; сада зграда Пољске Амбасаде)

приземних: мирне глатко малтерисане површине са прозорима чија се крила отварају напоље, са дрвеном настрешицом и са кровом покривеним ћерамидом. И у овим спратним зградама степеништа су дрвена, и остаће дрвена до пред крај века, сем у појединим раскошнијим кућама где су степенице од природног камена. Дућани ових зграда имали су уске отворе, 1,00 до 1,30 м. снабдевене дрвеним или гвозденим капцима.

Из овога типа спратне зграде, са крилом, развија се и приземна станбена зграда без дућана, са бочним крилом, са једним или више станова. Један од типских примера такве зграде, из улице Кнеза Милоша бр. 38, претставља решење са два стана, једним са улице, другим из дворишта у крилу. С обзиром на терен у нагибу подрум са лица претвара се у приземље из дворишта. Подрумски спрат је озидан ломљеним каменом и подрум је засведен. Међутим, у крилу, где је место подрума стан, таваница је дрвена. И овде је ходник према дворишту и из њега се улази у станове и поједина одељења. Стан са улице, у дворишном тракту, има два одељења осветљена преко ходника, а стан у крилу има тако исто кухињу и једну собу осветљене индиректно. Из овога примера види се да је овакво решење постало убрзо у Београду типско. Промене у детаљима најчешће су у изради самог унутрашњег ходника који је код малих зграда, као у описаном примеру, од бондрука, али застакљен, а каткад је, на странама обезбеђеним од ветра, отворен у виду дугачког балкона или отворене галерије са дрвеном или зиданом оградом као што је, само нешто доцнијег датума, дворишно крило на згради у Македонској улици бр. 14.

Уз споменути пример из улице Кнеза Милоша бр. 38³ може се уочити и

³ Многи распореди појединих станова који се помињу у овој студији, скицирани су пре много година и на местима тих станова данас су нове зграде, често са промењеним бројевима и називима улица. С обзиром да се овде ради, углавном, о општем прегледу раз-

мали распоред троделне куће, где је доцније у дворишту посебно дограђена кухиња са једном собицом, што потпуно потсећа на концепцију сеоског грађења станбених зграда.

Све су ове зграде једноставно изведене и још увек покривене ћерамидом. Прозори су двоструки и између унутрашњих и спољних крила обично је гвоздена решетка. Под у собама је од широких дасака, а у кухињи, често и у претсобљу, од опеке обичне или квадратне. Степенице су дрвене било да воде само у приземље или и на спрат.

Друга фаза (од половине до последње четврти деветнаестог века)

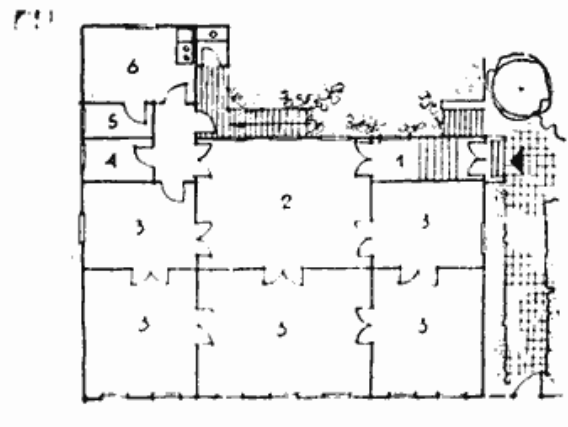
Већ после четрдесетих година у Београду има доста страних архитеката који заузимају стручне положаје у „Главној управи грађења“. Забележена су имена Аугуста Цермана, Кломинског, Јосифа Касано, Јана Неволе, а после педесетих година има знатно више Срба и странаца који су студирали архитектуру и радили у Бечу, Пешти и Прагу. Међу њима су познатији Стеван Рађички, Јован Френцл, Аугуст Ланге, Јован Ристић, а доцније и Коста Шрепловић, Андрија Вуковић, Франц Зелени, Емануел Чермак итд. Пред крај ове епохе појавиће се и талентовани архитекта Александар Бугарски, па Емерих Штајнлехнер, Херман Милер и други. Њихов утицај је јасан у преокрету у станбеној архитектури Београда тога доба. Уколико сам распоред породичне куће и не мења много свој дотадашњи садржај и облик, спољно обликовање станбених зграда прима све одлике западњачке архитектуре.

Са овим архитектурама, који су дошли преко Саве и Дунава и занатлијама Србима и Немцима из Војводине, настаје и нова фаза еволуције београдске станбене зграде.

Разноликост порекла и студија појединих архитеката, разноликост и у

воја београдског стана, а не о студији појединих зграда, сматрало се да није било неопходно забележити и име некадањег сопстве-

општим европским концепцијама архитектуре тога доба, непосредно утичу на мешавину стилова и на појаву шароликих архитектонских композиција у Београду. Градило се много у овој епохи у читавој вароши. Господска улица (сада Бранкова) добила је у ово време низ господских кућа често чудно пространих за ову епоху београдске буржоазије. Такве куће су биле и у другим крајевима Београда: у Абадској чаршији (улица Народног фронта), у Чика Јовиној улици, Македонској, Узун Мирковој и другим улицама. Те су згра-

Сл. 11 — Кућа Филипа Христића (Призренска улица бр. 13 — порушена). 1 улаз, 2 трпезарија, 3 собе, 4 праће, 5 остава, 6 кујна

де несумњиво градили поменути архитекти, али, нажалост, ми не знамо ништа више ни ближе. Једино су неколико имена архитеката везана за поједине одређене станбене зграде: Јана Неволе, архитекта Капетан Мишиног здања, за његову кућу на Врачару у мешавини неороманског стила и Ренесанса; Андрије Вуковића, за кућу Стевче Михајловића у Кнез Милошевој улици и за хотеле Лондон и Балкан (стари, порушен); Косте Шрепловића, за двораци Кнеза Михајла.⁴

Из ове епохе под утицајем решења раскошније основе била је и кућа познатог државника Филипа Христића,

ника. Код важнијих и познатијих примера ово је напоменуто.

⁴ Био је на месту данашњег Извршног већа за Србију.

која се налазила до пре петнаест година у Призренској улици бр. 13. Приземна према улици, према дворишту које се нагло спушта била је спратна. На стари симетричан распоред, са бочним улазом у централни простор (трпезарија), јавља се мало крило са кухињом, са тремом и дрвеним спољним степеништем за двориште где је била колница и стаја за коње.

Све зграде из овог доба по овоме типу солидно су грађене, са пространим одељењима (5 × 6, 5,5 × 8,5) без нарочитог другог луксуза сем великих двокрилних врата. Прозори се још увек постављају на спољној страни зида и спољна се крила отварају у поље.

Код свих ових већих зграда у потпуности се опажа постојање плана, студије архитекте и његов непосредни утицај код грађења. Детаљ се појављује, украс се стилски обрађује са разумевањем, иако често скромно, а увек у малтеру. Камен се не употребљава, сем каткад за соклове и спољне степенице.

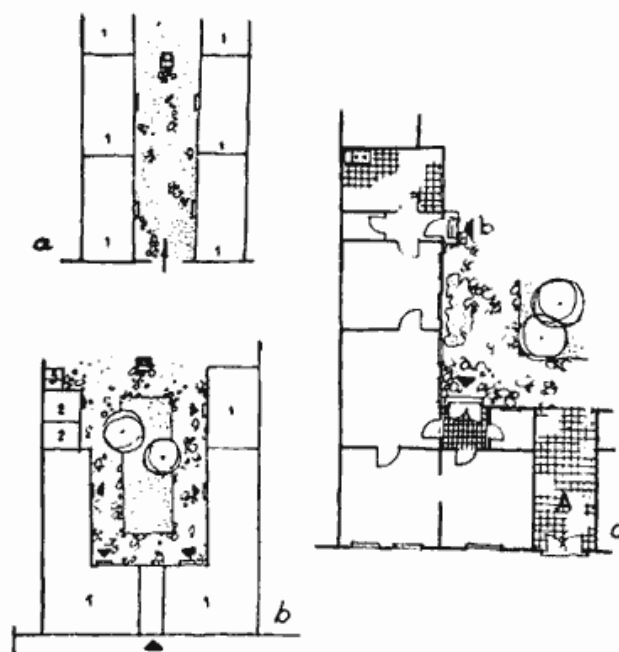
Намештање имућнијих станова овога доба већ је увелико прихватило узор из Беча и Пеште. Београд ће дуго увозити намештај, а ово је била још увек епоха Бидермајера који се јавља пре тридесетих година. Каткад и спаваће собе, а салони увек, имају такав намештај од полираног ораховог дрвета са тапацираним седиштима, наслонима и страницама фотеља и софа, са орманима са три фијоке (комодама), а каткад и са витринама за домаће посуђе и украсе.

Укус за намештање станова изграђује се постепено и преко развоја сликарске уметности. После Павла Ђурковића и других портретиста, које је Кнез Милош позивао у Србију, појављује се плејада сликара, а са њима и портрети имућнијих породица који украшавају београдске станове. Половином века Степа Тодоровић специјално даје нов импулс развоју уметничког укуса и општег интересовања београђана за уметност. Крај века и епоха наших великих сликара Ђорђа Крстића, Уроша Предића, Паје Јовано-

вића, и других и њихова уметност, бар посредно, имала је одјека у развијању укуса, па са тим и у уређењу и намештају стана.

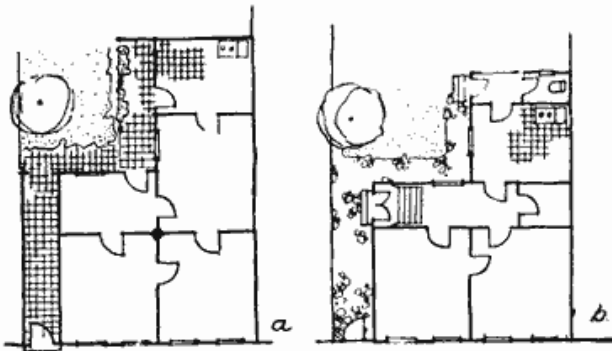
Тип мале станбене зграде, дводељне и тродељне, развија се у станбене приземне комплексе са низом малих станова од 1 — 2 собе и кухиње, у пространим двориштима дуж једне или са обе стране крај суседа. Средина дворишта каткад је калдрмисана турском калдрмом, а делимично обрасла травом са понеким цбуном или дрветом. Клозети су били заједнички у дну дворишта. Овај тип станбених комплекса и данас живи у целој Србији у мањим и већим варошицама. Све чешће и приземна кућа има крила и у овим великим двориштима, према улици, су такви станови са крилима, а у дубини дворишта крила се продужавају са поменутих малим становима. Ова два типа малих станова развијаће се у Београду до између два светска рата.

Типски пример стана са крилом, из Капетан Мишине улице бр. 8, понављаће се без много промена у свима станбеним четвртима Београда. Услед

Сл. 12 — Комплекси станова у дворишту: а) два тракта станова покрај суседа (1); б) станови с лица и бочно поред суседа (2 шупа, 3 клозет); с) велики стан са крилом

све гушћег изграђивања београдских улица већ се пре половине века и за станбене зграде прихвата грађење у низовима (уздане зграде). Плацеви су уски и изградња крила је неизбежна. Типичан такав пример, из Косовске улице бр. 9, показује решење са уским пролазом у двориште, одакле се преко трема улази у претсобље стана, а посебно у кухињу. Овај ће тип затим даље еволуирати почетком двадесетог века са појавом канализације и водовода.

Сл. 13 — Мали станови са крилом: а) старији, узидани (Косовска улица); б) слободни са Енглезовца

Изградња главних трговачких улица, са једносратним зградама, већ је била у пуном јеку. Око шездесетих година још се гради једноставно, али нема више дрвених настрешница, венац је зидан, кров се покрива црепом или лимом, око прозора се израђују шамброне, прозор се истиче као архитектонски елемент, украшава се фризом. Подупирачи су све чешће гвоздени ливени стубови, таванице су плитки сводови између гвоздених носача. Један од оваквих примера била је зграда народног добротвора Илије Коларца, на углу Трга Републике и Македонске улице,⁵ где је осамдесет година била позната београдска пивница и ресторан, а у једном делу Главна пошта. По том и сличном типу изграђивале су се главне улице Београда. Систем је углавном свуда исти у погледу распо-

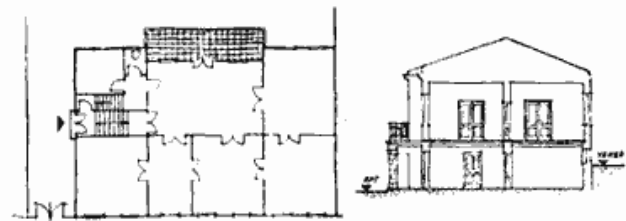
⁵ Порушена 6 априла 1941 године.

⁶ Данас постоји низ таквих зграда у Кнез Михајловој улици бр. 39, 45, 46, 48, Коларчевој 3, Македонској 14, 20, 30, на Теразијама и тако даље.

реда стана: два тракта соба, позади ходник односно застакљена галерија, а ако се гради крило ходник је и у крилу испред просторија. Овакав тип стана у већини случајева садржи: претсобље, две, три или више соба, каткад и оставу⁶.

Трећа фаза (последња четврт деветнаестог века)

У почетку овога доба мање се гради велика породична кућа, а када се подиже, то је по угледу на стари тип. Детаљ основе је разрађенији и проученији, улаз је остао бочно из пролаза за врт, али није више на крају куће већ приближно у средини, мада води у исту ону централну просторију која обично служи за обедовање. Покрај улаза решава се споредни прилаз из сутерена, поготову, када је тај сутерен раван са вртом, што је чест случај у Београду. Пример из Ломине улице бр. 42 показује велики распоред са терасом према врту, са клозетом и једном малом собицом која ће доцније добити инсталације купатила. Из пресека се уочава однос улице према врту. Нагиб терена је искоришћен да се у сутерену решава кухиња, соба за послугу и простор за свакодневно обедовање.

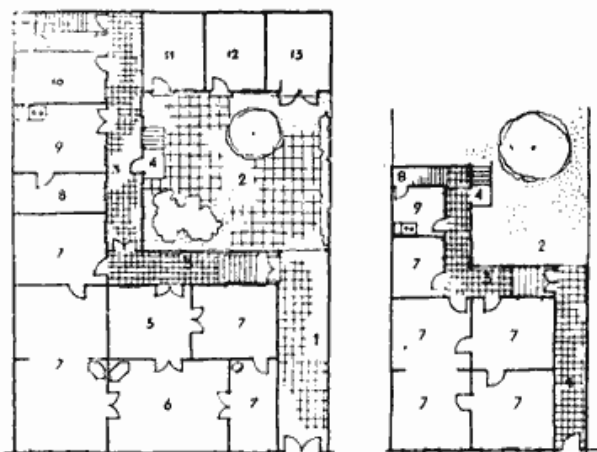
Сл. 14 — Велика породична кућа по старом типу (Ломина улица око 80-тих година)

Веома ретко су ове куће потпуно слободне, обично су са једне стране наслоњене на суседа, а често су и узидане. Тада се, место слободног пролаза за двориште, појављује покривен пролаз.

Дунавска падина, која је била углавном изграђена турским кућама, мења физиономију, регулише се, добија праве улице и нове мање и веће породичне станове. Јавља се нов тип приземне куће, готово увек узидане са колским

или само пешачким покривеним пролазом са стране. Оне увек имају једно крило у дворишту. Највише оваквих зграда гради се баш у овом делу Београда испод позоришта које је Бугарски завршио 1869 године. Распоред ових станова је по угледу на спратне зграде са крилом у трговачком делу вароши. Имају двоструки тракт са посредно осветљеним собама преко дворишног ходника и са дубоким алковнима. Распоред предњег дела основе је симетричан и потсећа на стару већу породичну кућу, напред описану.

Овај распоред, у маломе, карактеристичан је за велики део породичних кућа овога доба, које се граде по целој вароши а нарочито на „Енглезовцу“⁷ и другим новим крајевима проширеног Београда. Међутим, ни зграде без крила се не напуштају.

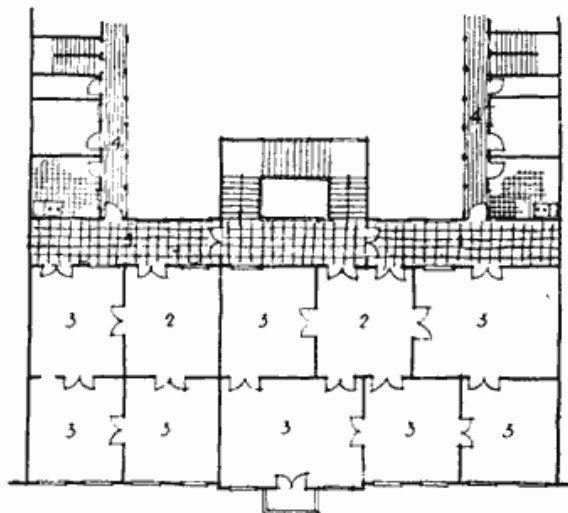

Сл. 15 — Узидане породичне куће из 80-тих година (лево: велика, Југовића улица; десно: мала, Макензијева улица). 1 покривен пролаз, 2 двориште, 3 застакљен »конг«, 4 споредан улаз, 5 претсобље, 6 салон, 7 собе, 8 остава, 9 кујна, 10 послуга, 11 летња кујна, 12 момак, 13 шупа

После Српско-турског и Бугарског рата настаје нов импулс грађења који неће престајати до 1914 године. Ово је доба карактерисано знатно солиднијим

⁷ До 1897 простор између Славије и улице Ивана Милутиновића (Зорина) био је такозвани Симићев мајур. Њега је купио Енглез Макензен, па се зато овај део назвао »Енглезовцем«. Он је тада парцелисан, а 1882

радом, масивним зидовима, обрађеним занатским детаљом столарије, браварских и лимарских радова. Нарочито се архитектонски детаљ проучава. Обликовање је устаљено, нема више лутања

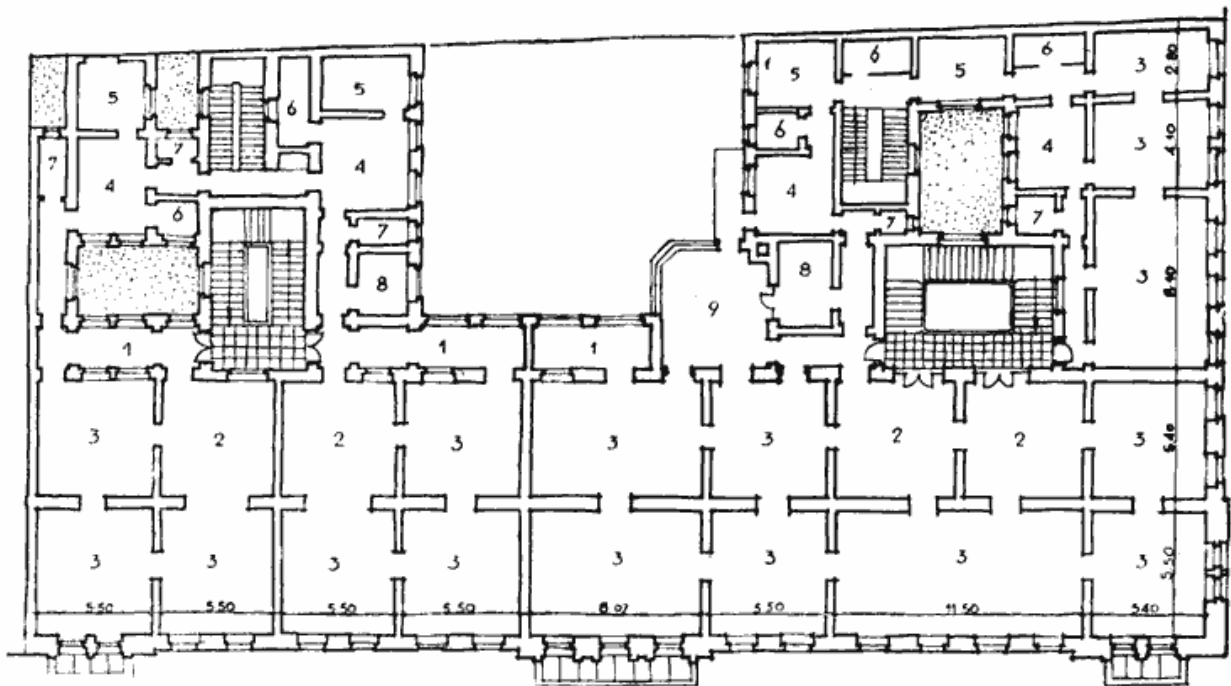

Сл. 16 — Зграда у улици Кнеза Михајла бр. 18 (арх. А. Бугарски). Приземље дућани, два спрата станова. 1 застакљена галерија, 2 претсобље, 3 собе, 4 застакљен ходник са нузпросторијама

и Београд је углавном прихватио Ренесанс, каткад веома китњаст, каткад са барокним прелазима. Обрада спољних површина, иако је у малтеру, постаје пластична. У ентеријеру, у улазима, степеништима па и собама, израђују се пиластри и венци, профили, фестони са прецизном и проученом обрадом. Ни полихромија није заборављена.

Ово иживљавање у архитектонском детаљу постаје разумљиво када погледамо листу београдских архитеката тога доба. То су углавном талентовани Срби који су студирали у Бечу, Минхену, Берлину и Пешти. Међу најстаријима је Александар Бугарски, а затим Светозар Ивачковић, Коста Јовановић, Душан Живановић, а последњих деценија века, Јован Илкић, Андра Стевановић, Милорад Рувидић и друти. Поједини од ових

на његовом почетку подигнут је хотел »Славија« на углу улице Св. Саве и самог данашњег трга. Овај хотел је порушен за време бомбардовања 6 априла 1941.

Сл. 17 — Зграда Николе Спасића у Кнез Михајловој улици (арх. Коста Јовановић). Приземље дућани, два спрата станова. 1 застакљена галерија, 2 претсобље, 3 собе, 4 кујне, 5 собе за послугу, 6 остава, 7 W. С., 8 купатило, 9 зимска башта. (Снимили студенти архитектуре у Београду)

млађих архитеката биће активнији у идућој епохи и они чине прелаз између треће и четврте фазе еволуције београдског стана.

После осамдесетих година парцелише се и такозвана Тајсићева њива, изнад Зорине улице (више Енглезовца), а исто тако и „Грантовац“.⁸ Сви ови нови крајеви Београда добијају углавном приземну изградњу, скоро типизирани, највише малих породичних станова са баштама или комплексе малих станова у великим двориштима по старом описаном систему.

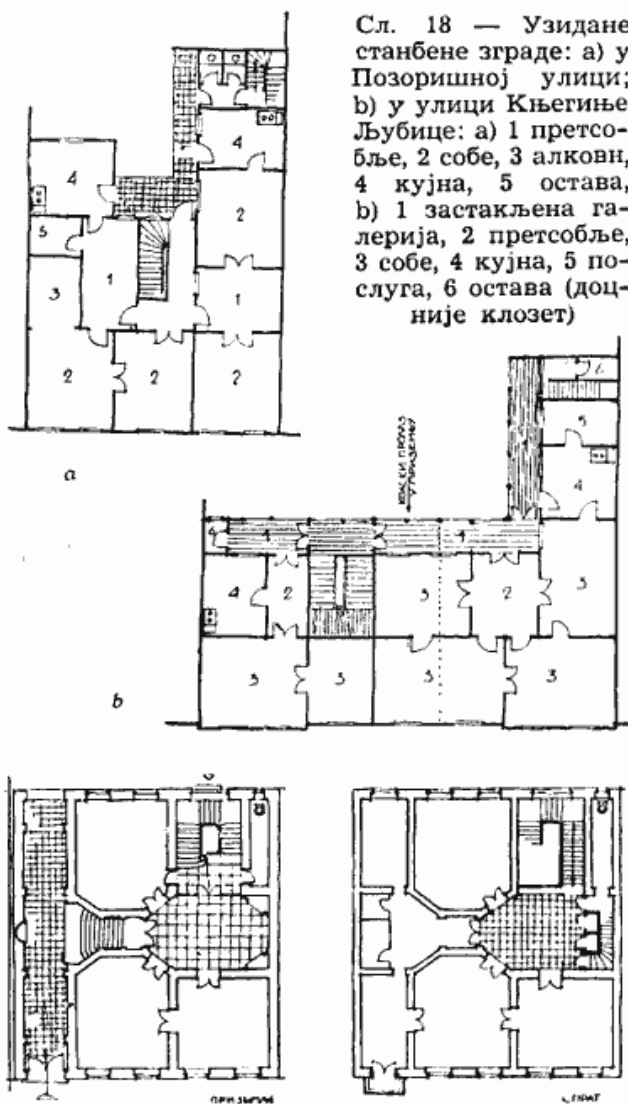
У улицама центра појављују се и двоспратне зграде. Међу карактеристичним великим зградама са становима спадају зграде у Кнез Михајловој улици бр. 18, архитекте Бугарског, и бр. 35, архитекте Косте Јовановића.⁹ Обе имају

приземље и два спрата и дућане у приземљу. Обе зграде солидно грађене и са великим собама још су увек по старом принципу двотрактних основа са застакљеном галеријом позади и са бочним крилима. Обе су међутим лепо обрађене, а нарочита пажња се обраћа улазима и степеништима. Слична, али једноставнија, била је зграда у Књегиње Љубице улици бр. 28 (Змај Јовина), испод Васине, од непознатог архитекте, са дрвеним степеницама и са дрвеном галеријом. Нешто измењено решење појављује се на ужим парцелама као на пример у Позоришној бр. 8 (Француској улици).

У већини ових зграда до спровођења водовода клозети су били само у приземљу, ван зграде или у близини степеништа. Од 1892 године клозет је у већим зградама саставни део стана.

⁸ Грантовац је простор између Енглезовца и садање улице Пролетерских бригада (бивша Крунска). Овај део је парцелисан знатно доцније и на њему се граде станбене зграде тек крајем века.

⁹ Коста Јовановић је пројектовао и низ других станбених зграда, међу којима се истичу Марка Стојановића, на крају Кнез Михајлове улице и Живка Кузмановића у Коларчевој улици бр. 7, где је углавном спровео исти принцип станова.

Сл. 18 — Узидане станбене зграде: а) у Позоришној улици; б) у улици Књегинје Љубице: а) 1 претсобље, 2 собе, 3 алковн, 4 кујна, 5 остава, б) 1 застакљена галерија, 2 претсобље, 3 собе, 4 кујна, 5 послуга, 6 остава (доцније клозет)

Сл. 19 — Узидана господска спратна зграда (арх. Коста Јовановић — Змај Јовина ул. 9). Снимили студенти архитектуре у Београду

Нарочито значајни моменат за станбену изградњу Београда, крајем прошлога века, је закон о зајмовима за подизање зграда које је давала Управа фондова. Ово је дало нов импулс за изградњу породичних и колективних станбених зграда. Мада се мало подижу „господске“ куће у овој епохи, мање него у претходној, ипак ни оне нису изостале, и може се рећи, да баш у ово доба Београд добија неколико најлепших.¹⁰ Архитекта Коста Јовановић је

аутор спратне породичне куће у Змај Јовиној улици 9. Ивачковић је пројектовао исто тако лепу кућу са улазом од белог мрамора на углу Југовићеве и Француске улице бр. 5. Илкић је саградио низ оваквих кућа међу којима је и данас неоспорно најлепша Крсмановићева на Теразијама бр. 34, приземна у бароку.

Све су ове куће по једном новом типу, централном, по угледу на распоред немачког класицизма, који је опет црпео своје примере за ову врсту станбених зграда из Паладијевих основа. Уствари, напушта се раније двотрактно решење и основа, остајући симетрична, добија три тракта где се око централног вестибила решава цео распоред стана.

Четврта фаза (почетак двадесетог века)

Ово кратко раздобље није могло да заврши почету фазу еволуције, али је карактеристично интензивношћу изградње и новинама које се у ту изградњу уносе.

Зајмови Управе фондова и јак развитак Београда, његовог друштвеног, интелектуалног, политичког и економског живота, оправдавају интензивност грађења. Београд све више добија изглед и садржај европског града. Међутим, центар дуго неће успети, па још ни данас не успева, да се ослободи малих и старијих зграда, а периферија се све више шири. То је резултат још увек старе традиције и навике за индивидуално становање, што намеће изградњу породичне куће са вртом, често толико пространим да личи на воћњак или виноград.

Канализација, водовод и електрично осветљење, нарочито прве две тековине, повлаче, као што је већ раније констатовано, укључивање клозета у стан, све чешће и купатила.

С друге стране, нова генерација србијанских архитеката школованих у иностранству преноси дух Запада не само у примерима архитектонског обли-

¹⁰ Уколико су у прошлој епохи господске станове углавном градили државници и високи

функционери, у овој велике луксузне и породичне куће подижу махом трговци.

ковања, са револуционарном сецесијом, већ и у економским тежњама које се појављују на целом европском Западу. Оне утичу на станбену концепцију у штедњи која иде до шпекулације, поготову када је у питању стан за издавање, а нарочито када је у питању зграда у центру где плацеви постају све скупљи. То је читава проблематика са којом се боре београдски архитекти почетком двадесетог века. Овоме треба додати да, сем опеке и дрвене грађе, све се за изградњу станбених зграда још увек набавља из иностранства, што је, такође, разлог да се у већини случајева гради веома једноставно.

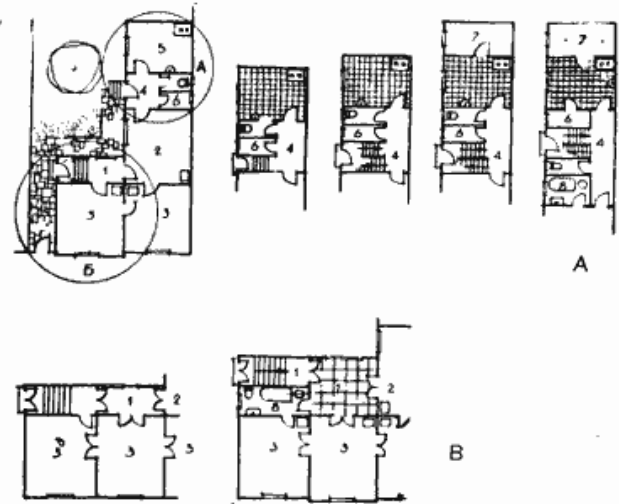
Већ у прошлој епохи у примени грађевинског материјала наилазимо на извесне промене. Чешће се употребљава лим за кровни покривач, напушта се употреба дрвених степеница за спратне зграде итд. Грађевински занати су еволуирали и каменоресци, лимари, бравари и столари већ имају разрађене радионице и способне стручњаке.

За породичну кућу стари тип са крилом даље еволуира. Ствара се готово типизација београдског стана, па се чак по истом плану изграђује читав комплекс (нови делови више Београдске улице, око Душанове улице итд.) То су приземне зграде у низу или с једне стране наслоњене на суседа, са по две до три собе на фронту и са краћим или дужим бочним крилом у дворишту. Интересантан је развитак овакве зграде кроз првих тринаест година века, када су јој на крилу додате оставе, клозети, споредна степеништа, купатила, собе за послугу и када је претрпела промене и у предњем, уличном делу.

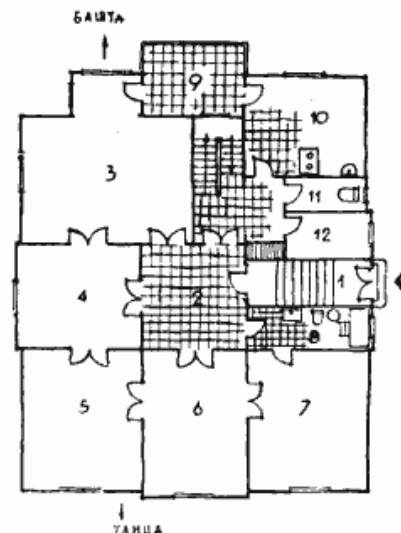
Велике породичне куће знатно се мање граде, али када се граде архитекта прихвата углавном централно решење, одомаћено крајем прошлог века, и труди се да од сваке такве зграде начини малу палату по композицији и обради и удобан стан по садржају и распореду. Једна

таква зграда са приземљем и спратом саграђена је 1913 године на Топличиним венцу бр. 16 (бивши Џокеј клуб).¹¹

Вишеспратне станбене зграде су у стадијуму истраживања новог решења распореда. Пре свега, одбацује се галерија преко које се осветљавају простори према дворишту. Тражи се за сваки стан мање или више централно решење са

Сл. 20 — Породична кућа са крилом. 1 улаз (претсобље), 2 трпезарија, 3 собе, 4 споредни улаз, 5 кујна, 6 остава, 7 соба за послугу, 8 купатило. А — развитак крила; В — развитак предњег дела

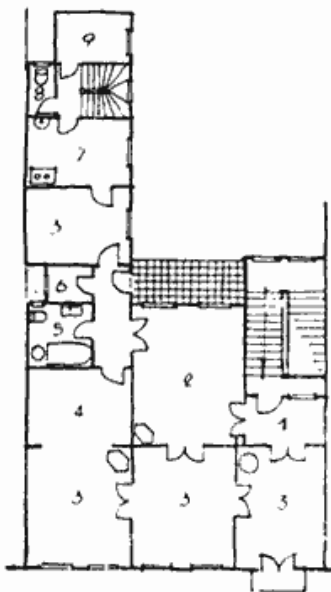

Сл. 21 — Велика породична кућа (арх. Никола Несторовић, 1903). 1 улаз, 2 претсобље (осветљено озго), 3 трпезарија, 4 салон, 5 радна соба, 6 дечја соба, 7 спаваћа соба, 8 купатило, 9 тераса, 10 кујна, 11 W. C., 12 остава

¹¹ Архитекта Никола Несторовић. Исто је тако интересантна зграда ове врсте на углу Бирчанинове и Делиградске улице од арх. М. Рувидића.

осветљеним просторијама. Ипак се дво-ришно крило не одбацује, оно је при-хваћено у целој Европи. Нужно се пре-лази на решење са светларником, које је одавно одомаћено у иностранству и које је, вероватно, први пут у Београду применио арх. К. Јовановић на згради Николе Спасића у Кнез Михајловој у-лици бр. 33, још у прошлој епохи из-градње. У крилу ходник је позади про-сторија, он је мрачан али су одељења осветљена директно. Основна грешка је била у димензионисању светларника свдећи их на минималне мере, а упо-требљавајући их каткад и за главније просторије стана.

Шпекулација, о којој је већ било ре-чи, наметала је и подизање дворишних зграда по угледима из иностранства и максимално изграђивање плацева. Тако већ у овом раздобљу гради на Терази-јама бр. 39 арх. Рувидић зграду Сме-деревске банке са решењем основе у два

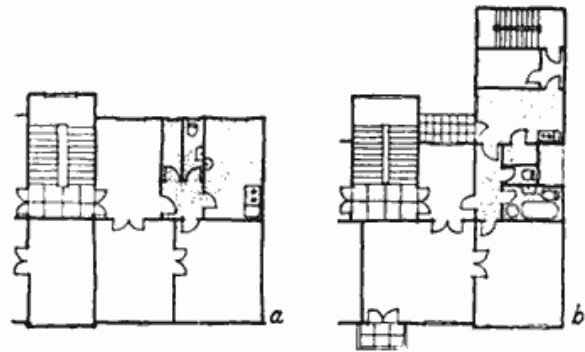

Сл. 22 — Зграде са становима (Топличин венац). 1 улаз, 2 трпезарија, 3 собе, 4 алковн, 5 купатило, 6 остава, 7 кујна, 8 клозет, 9 по-слуга

блока по дубини. Исто тако на Терази-јама бр. 5 арх. Владисављевић гради зграду Извозне банке са неколико бло-кова по дубини плаца, повезаних све-тларницима и са пасажом у приземљу. Обе ове зграде, мада имају простране

станове, имају нузпросторије недовољно осветљене и проветрене из светларника.

Већина станбених зграда ове епохе је у сецесији. Стара класична архитек-тура је напуштена, а сецесија се при-хвата и обрађује слободно, мада често усиљено и непродуховљено.

Сл. 23 — Станови почетком XX века: а) узи-дане зграде без крила, са два стана у спрату; б) узидане зграде са крилом, са два стана у спрату

Међутим, сами станови у великим зградама ове епохе изгубили су раније устаљене и скоро типизирани основе. Сложеност основе са диференцираним просторијама, светларници и тежња да се плац што боље искористи наметали су слободно решавање. У великим стан-беним зградама, нормалне изградње, без дворишних блокова станови су често по угледу на иностране примере. Међутим, често се наилази и на истраживање рас-поредом који ће под новим условима изградње продужити већ прихваћене београдске навике становања и стана у коме је главни простор трпезарија.

У овом смислу саграђен је низ стан-бених зграда у центру Београда и њего-вим крајевима, нарочито на Сави међу којима и палата „Бристол“ у Карађор-ђевој улици бр. 50 (архитект Никола Несторовић), у којој је делимично хо-тел, а у већем делу станови.

Истраживање новог распореда бео-градског стана прекинуто је 1914 године Првим светским ратом.

Пета фаза (између два рата)

То истраживање новог типа стана није могло да се продужи после завр-шетка рата. За Београд је настало пот-пуно ново доба. Појавила се значајна

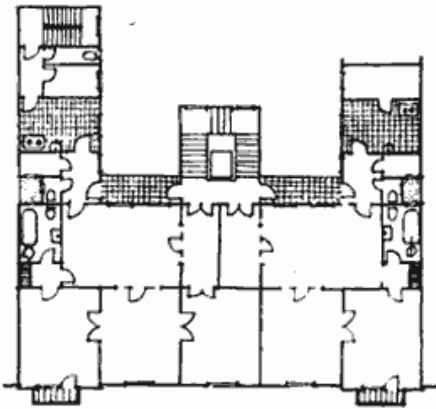
фаза еволуције самога града, главног града велике државе. То је значило огроман и нагли прилив становништва. То је значило долазак у Београд нових архитеката и стручњака из свих крајева државе, а многих и из Аустрије и Мађарске где није било довољно посла. То је и доба доласка руских емиграната међу којима је био знатан број архитеката. Овоме треба додати да је више србијанских архитеката провело годину или две у Француској или Енглеској за време рата, па су и они донели нове идеје у погледу станбене изградње, нарочито у погледу схватања стана и његовог обликовања.

Ово се доба може, донекле, поредити са оним после педесетих година прошлог века када је Београд био пун страних архитеката и страног утицаја, што се одразило на његовој изградњи. Сада је та изградња била још шароликија преко различитих манира или слободног третирања многих архитектура, почев од француских стилова деветнаестог века, до бечке и пештанске сецесије и

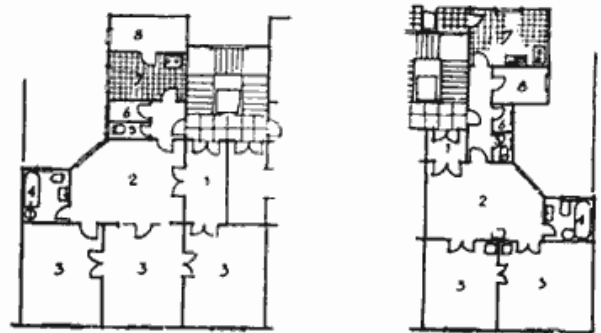
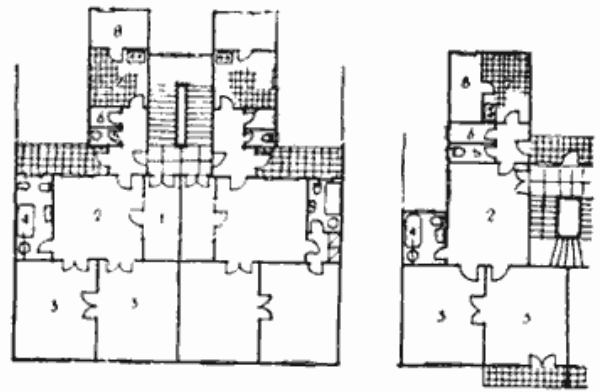
ампира царске Русије. Уз ово не треба заборавити ни напоре београдских архитеката, Србијанаца, да после неколико година паузе продуже архитектонску делатност, истражујући типове станова који би могли најбоље помирити београдске традиције и нови дух времена.

У оваквом превирању које је, нажалост, трајало у доба најинтензивније изградње станова, у доба грознице грађења, Београд је добио нову физиономију у којој се не може одредити одлика архитектонске изградње у смислу кристалисања специфичног станбеног типа и његовог обликовања. Пре би се могло говорити о архитектонској збрци стилова у обликовању зграда и о збрци концепција станбених основа. Уз ово огроман пораст цене земљишта и нагли прираштај становника омогућили су шпекулативној изградњи да безобзирно искоришћује плацеве и злоупотребљава светларнике.

Периферија Београда се претвара у нове станбене четврти, нарочито кра-

Сл. 24 — Основе са бочним крилима

Сл. 25 — Основе са средњим крилима. 1 претсобље, 2 трпезарија, 3 собе, 4 купатило, 5 W. C., 6 остава, 7 кујна, 8 послуга

јеву изнад Смедеревског ђерма и Каленића гувна. Изграђује се „Неимар“ и „Професорска колонија“. Топчидерско брдо и Дедиње, где су били велики комплекси винограда, парцелишу се и интензивно изграђују. Овде имућна буржоазија подиже „виле“, често веома простране и луксузне, али не више по проученом, прихваћеном и устаљеном типу као у ранијим епохама. Гради се по непосредним угледима вила целог света, свих поднебља, свих култура и свих стилова, који су, штавише, често изгубили највећи део своје архитектонске дражи услед недовољног познавања оригинала.

Младе генерације београдских архитеката, који су завршили студије између два рата, под утицајем западњачког покрета нове архитектуре, покушавају да се ослободе општег хаоса који је настао у изградњи Београда. Покушавају да у концепцију стана унесу више модерног духа са новим појмовима светског урбанизма и модерне хигијене. Истражује се нов тип стана који би одговарао београдском друштву и његовом начину живота. Резултати ових покушаја у почетку су веома мали. Враћа се на двотрактну основу са бочним крилима и светларницима и у њој се разрађују поједини детаљи који пружају више хигијене и удобности становања. Тако се по старом примеру стварају нове типизирани основне доброг распореда, прихватљивих димензија простора, али често слабо осунчане услед поменутих крила.

Затим настаје мала револуција. Увиђа се штетност светларника и бочних дубоких крила, тражи се више ваздуха и директно осветљавање просторија и долази се до решења основе са средњим крилима која се пружају уз степеник. Предњи део зграде остаје мање више непромењен.

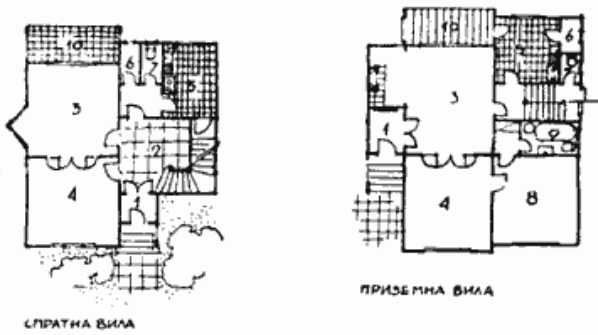
Развили су се и многи други типови основа са покушајима да се крила потпуно изоставе или бар сведу на најмању меру, али може се прихватити да поменута два решења претстављају два основна типа београдских станбених зграда пред Други светски рат.

Међутим, не може се само кроз развој основе пратити еволуција београдског стана, нарочито не у овом раздобљу. Уређај, опрема и обрада станова и станбених зграда, у овој фази, достигли су велики успон. Ако смо још умногоме били зависни од иностране индустрије, занати су били потпуно београдски и на лепој висини. У великој већини зграде су снабдевене свима модерним инсталацијама међу којима ни централно грејање и лифтови нису били реткост. По статистици из 1937¹² у близу 7000 нових станбених зграда, са преко 23.000 станова разне величине, било је изграђено више од 16.000 купатила, 528 централних грејања, 513 лифтова. Општи успон технике овога доба одразио се и у станбеној еволуцији Београда у знатној мери.

Од укупне изградње станбених зграда, између два светска рата у Београду, саграђено је око три хиљаде породичних кућа. У великом делу то је наставак породичне куће прошле епохе. У знатном делу то су скромне виле приземне или спратне са слободним, нетипским решењем основе. Вила је у ранијој епохи једва била позната. Саграђено их је било до 1913 године веома мало у Кнез Милошевој и Крунској улици. У овој фази еволуције, вила узима главно место у станбеној изградњи породичне куће. У већини случајева, она је слободна, у мањем или већем врту, често са предбаштом. За разлику од оних великих вила на Дедињу, ове се више приближавају слободној породичној кући, основе прилагођене потребама породице и скромнијим економским условима.

Ако бисмо се осврнули на развитак конструкције станбених зграда, између два светска рата, наишли бисмо на огроман успон. Армирани бетон је око 1920 године већ потпуно овладао београдском изградњом. Гвоздени носачи и ливени стубови више се не употребљавају. Таванице су од армираног бетона, често монтажне („Herbst“), а тако исто и сту-

¹² Ш. Дервишевић, *Evolution de Belgrade*.

Сл. 26 — Мале виле. 1 улаз, 2 хол, 3 трпезарија, 4 комбинована соба, 5 кујна, 6 остава, 7 W. С., 8 спаваћа соба, 9 купатило, 10 тераса

бови, греде и степенице. Разне врсте вештачких материјала са светских тржишта стижу и у Београд или се производе у Југославији. Све то доприноси да се у конструктивном и техничком погледу станбена зграда у раздобљу од 1920 до 1941 године потпуно изједначава са онима у градовима Западне Европе.

Међутим, у погледу архитектонског обликовања нема великог напретка. И поред настојања младих архитеката да се у потпуности прихвати модерна архитектура Запада, ипак се, у већини случајева, архитектонско изражавање задовољава компромисом, где је често још увек база преживела архитектура класицизма или неке врсте сецесије.

У овом стадијуму развитка београдског стана настаје Други светски рат са немилосрдним бомбардовањем и рушењем тешко стеченог станбеног фонда.

Шеста фаза (после Ослобођења)

Епоха је још кратка да би се могло критички судити о еволуцији и њеним карактеристикама. На једној новој, савременој основи, после Ослобођења, постављена је станбена изградња. Кроз урбанизацију града, са оптималним поставкама осунчања и општих хигијенских услова, тражи се решење основе. Тип те основе истражује се у самом друштву и његовим животним потребама у односу на економске прилике. Те економске прилике су императив за изградњу станбених зграда у току пр-

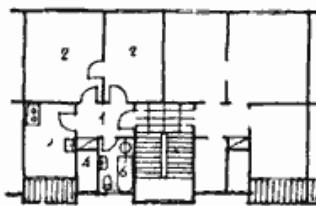
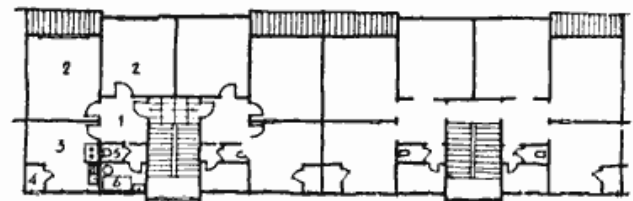
вих година. Потребно је, пре свега, попунити изгубљени станбени фонд за време рата. А становништво Београда расте за једну деценију од 350.000 на пола милиона.

Од самога почетка послератне изградње станбених зграда стварају се нови услови, нови разлози и нове поставке у проблемима становања у Београду. Појавом социјализма отпада приватна иницијатива са различитим прохтевима власника. Отпада велика борба архитекте са личним прохтевима приватних власника и вечити компромиси који из те борбе настају на штету архитектуре. Отпада шпекулативна изградња са свима њеним последицама. Урбанистичка начела постају закон који се поштује. Она одређују типове зграда, њихове положаје, облике и спратност.

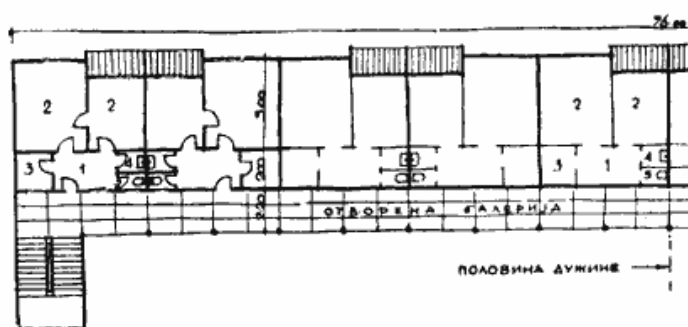
Индивидуална кућа тренутно уступа место вишеспратним зградама са становима. Не напуштају се међутим покушаји да се подижу и породичне приземне куће и да се остваре погодни типови за монтажну изградњу.

Станбена криза намеће мале, скромне, станове. Економски услови, нарочито недостатак грађевинског материјала, захтевају апсолутну штедњу. Ипак се настоји да станови буду удобни и у композицији и садржају и савремени у обликовању. Дефинитивно се раскида са сваком компромисном архитектуром на бази преживелих стилова.

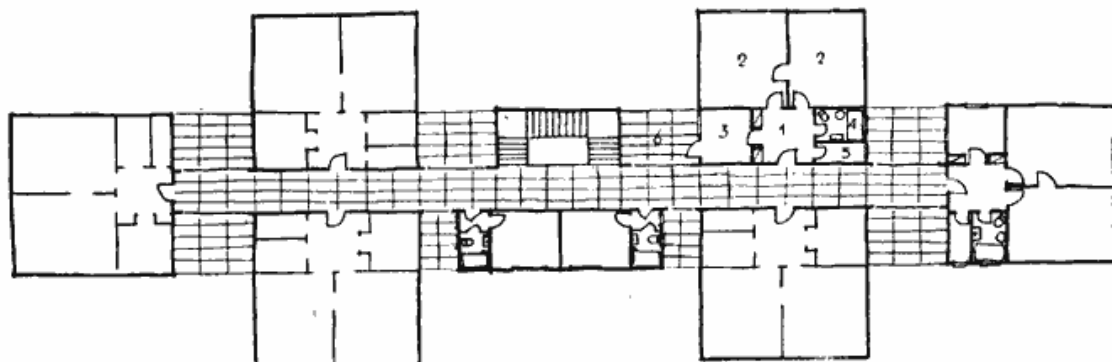
У овој револуционарној промени, пре

Сл. 27 — Низови станбених зграда у два тракта са спољном и унутрашњом регулационом линијом, са малим становима

Сл. 28 — Станбени павиљони (арх. М. Прљевић — Северни булевар). Горе: са отвореном прилазном галеријом и са 10 двособних станова у спрату; доле: са прилазним унутрашњим ходником, са 6 двособних станова у спрату

свега, опадају основе са крилима, не-стају светларници и забрањује се дво-ришна изградња. Поставља се и уну-трашња регулациона линија која одре-ђује дубину зграде и намеће студију и дворишне фасаде. Станбена зграда у овој основи задржава два тракта, оба непосредно осветљена. Зграде су узи-дане или слободне у виду дужих или краћих павиљона, са мањим или већим бројем спратова.

Покушава се да се кроз теоретску студију одреде просторни нормативи станова различитих категорија, за ма-ње и веће породице. Студирају се усло-ви породичног живота послератног Бео-града са свим економским и друштвен-ним одразима и утицајима на стано-вање. Поставља се и проблем кухиње, станбене или радне, и дискутује се о њеним погодним димензијама.

У овом аналитичком решавању ста-нова полако почињу да се кристалишу нови типови малих станова од једне, две и три собе у којима се поред кухи-ње и оставе појављује купатило и лођа или тераса. Лођа све чешће улази у станбени организам као неопходни ње-гов елеменат.

Покушава се по утледу на сличне примере са Запада да се граде станбене зграде са спољним прилазним галери-јама или унутрашњим ходницима као приложени примери по пројекту арх. М. Прљевића, на Северном булевару. Ипак се у већини случајева задржавају нормална решења са два до три стана у спрату око једног степеништа.

Несумњиво је да ова последња фаза развитка стана није завршена. Она је тек у току своје еволуције која је данас у пуном јеку.

ÉVOLUTION DE L'HABITATION À BELGRADE

B. NESTOROVIC

Après l'insurrection de 1815, la demeure serbe à Belgrade, n'existait, pour ainsi dire, pas. La nouvelle société bourgeoise qui venait à peine de se former n'avait pour tout modèle d'habitation que quelques maisons turques. Et cette société venue du village et de la province serbe n'avait pas la moindre conception de l'habitation conçue à l'européenne. Elle n'avait pas encore l'habitude de distinguer la chambre à coucher du salon ni celui-ci de la salle à manger. Longtemps encore, même dans les grandes demeures distinguées, le cabinet d'aisance était hors la maison et on apportait l'eau potable des fontaines publiques.

Mais une fois commencée, l'évolution ne s'arrêta plus. Un siècle plus tard la demeure de Belgrade atteignait un standard enviable au point de vue de la disposition du plan et même de la composition architecturale. Du moins pour la maison de famille de la haute bourgeoisie qui s'efforçait d'imiter sa classe à l'étranger. Ainsi dès avant la moitié du XIXe siècle Belgrade possède une quantité de maisons »seigneuriales«, des hôtels particuliers, des logis somptueux, bien souvent à un niveau plus élevé, que l'évolution générale de la ville même.

En 1830 la ville n'a pas plus de 140 ha d'étendue; 40 ans plus tard la superficie construite montait à 205 ha et 70 ans après elle arrivait à 4.200 ha. Ce développement accéléré ne permit ni l'urbanisation de la ville à la même cadence, ni l'évolution des travaux de la commune. Ajoutons que la population de Belgrade qui était de 6.000 habitants en 1820, monta à 60.000 à la fin du siècle, puis à 90.000 en 1914 et à 350.000 en 1941.

L'urbanisation de la ville au sens moderne ne commença qu'entre les deux guerres. A ce temps là, plus de 50% de la superficie des rues eut un pavage moderne; le réseau de canalisation avait, déjà, plus de 200 km de longueur et les surfaces vertes occupaient 93 ha.

La tradition et la façon de vivre en famille, ne sont pas moins importantes. La vie patriarcale, la manière de vivre transplantée de la province, imposaient la demeure indivi-

duelle, la petite maison de famille. Elle devint ainsi la conception principale d'habitation et prit son modèle dans la maison du village serbe. Pour les grandes dispositions on s'inspira de l'étranger, ou bien, on instaura un type nouveau. Celui-ci, tout d'abord, fut un mélange de la maison serbe primitive et de la maison turque de Belgrade. Plus tard les modèles européens l'emportèrent. L'habitation collective, la maison de rapport était inconnue à Belgrade au commencement de sa vie bourgeoise. Mais la vie sociale exigea bien vite sa construction. Le premier type de maison collective venait sans doute des contrées serbes qui étaient sous la domination de l'Autriche-Hongrie. C'est de là que venait aussi la partie importante de la population de Belgrade, surtout des intellectuels, commerçants, artisans, ouvriers. Ce type d'habitation, ordinairement à un étage, avait des ailes en retour sur la cour, avec des galeries vitrées, par lesquelles les chambres s'éclairaient indirectement.

L'évolution de l'habitation de Belgrade passe par plusieurs phases qui différencient en temps et en influences.

- 1ère phase, jusqu'à la moitié du XIXe siècle
- 2ème phase, de là au dernier quart du siècle
- 3ème phase, le dernier quart du siècle
- 4ème phase, le commencement du XXe siècle
- 5ème phase, entre les deux guerres mondiales
- 6ème phase, après la Deuxième guerre mondiale

Dans ces phases on peut étudier les caractéristiques générales: construction, contenu et forme.

La construction, apportée d'abord par les ouvriers de la Serbie du Sud, se mélange ensuite avec celle des artisans étrangers du Nord. Pauvre au début, surtout pour les petites maisons, dans la seconde et troisième phase, cette construction était bien en progrès et solide.

Au point de vue de la disposition du plan, l'ancienne demeure de Belgrade, présente d'abord un type simple, de trois pièces (Fig. 1) qui évolue, en se doublant, pour les grands logements, en un plan symétrique (Fig. 2) qui

restera longtemps comme plan-base pour les maisons individuelles. Plus tard, sous l'influence étrangère, pour la maison de ce genre on adopte un plan de disposition centrale (Fig. 3).

Les maisons collectives ont un corps de logis sur la rue et une aile qui donne sur la cour (Fig. 4). A la fin du XIXe siècle vint un changement important dans le plan, dû aux installations du W.C. et de la salle de bains. De ce moment il se fait un nouveau type de logis qui évolue jusqu'à nos jours.

Dès 1820 on aperçoit certaines caractéristiques, dans les phases de l'évolution de l'habitation de Belgrade. Elles sont intéressantes surtout par rapport à la conception de l'habitation même, dans la distribution de plan et par rapport à son évolution.

1ère phase (jusqu'à 1850)

L'époque variable spécialement pour les maisons de famille d'une certaine grandeur. On commence par copier les dispositions des maisons seigneuriales turques (Fig. 5). Puis l'influence orientale est abandonnée au profit de l'influence de l'occident. La petite maison familiale bourgeoise n'est que la maison de village (Fig. 6) ou bien son type doublé (Fig. 7). Ces maisons primitives évoluent en type plus grand avec une disposition de plan plus compliquée (Fig. 8). Ici on présente déjà le détail et on recherche la commodité dans la disposition. La maison avec un étage que l'on construit au centre de la ville (Fig. 9) a toujours une galerie vitrée. D'après ce modèle sont conçus aussi les plans des maisons de rapport (Fig. 10). Celles-ci, le plus souvent ont un appartement sur la rue, un autre sur la cour.

2ème phase (1850 — 1875)

Après 1840 arrivent à Belgrade les architectes étrangers et serbes de l'Autriche-Hongrie. Leurs influences sont bien nettes dans le changement apporté à l'architecture de l'habitation belgradienne. La disposition du plan, ainsi que son contenu restent, mais la forme, la composition extérieure, ont toutes les dispositions de l'architecture occidentale. La différence d'origine et d'études des architectes, les variétés dans la conception générale de l'architecture de ce temps, ont bien contribué à la diversité des styles. Pourtant on bâtit beaucoup dans cette période, surtout

de grandes demeures familiales, souvent avec un luxe étonnant pour la bourgeoisie belgradienne de cette époque (Fig. 11). En tout cas on remarque qu'il a existé un plan bien étudié ainsi que l'influence directe d'un architecte sur l'exécution des travaux.

On commence à bâtir la maison individuelle en bloc d'habitations qui donnent sur des cours spacieuses (Fig. 12). Ce type est connu aussi de notre temps surtout dans les villes de province. La petite maison a quelquefois une aile sur la cour; conséquence des parcelles étroites (Fig. 13).

Vers 1860 le centre de la ville est encore pauvre en constructions privées, mais la maison à un étage au-dessus du rez-de-chaussée est bien solide et dans sa composition architecturale on recherche un cachet artistique.

3ème phase (1875 — 1900)

D'abord on bâtit peu d'hôtels particuliers. Lorsque on les bâtit c'est selon l'ancien modèle (Fig. 14). La pente du Danube (partie nord-est de Belgrade) jouit à cette époque d'une nouvelle régulation urbaine avec les quartiers d'habitations individuelles. Un nouveau type de maison familiale s'établit, toujours sur des parcelles étroites, et toujours avec une aile en retour, sur la cour (Fig. 15). Cette disposition sera caractéristique aussi pour les autres nouveaux quartiers qui se formèrent par delà la place »Slavia«. La disposition du plan des maisons de rapport ne change pas beaucoup (Fig. 16, 17, 18) même pour les grandes maisons que l'on construit dès cette époque, à deux étages au-dessus du rez-de-chaussée. L'hôtel particulier du riche marchand a souvent un plan étudié et une architecture décorative (Fig. 19).

Vers l'an 1880 l'architecture de Belgrade a généralement pour base le style Renaissance, quelquefois modeste, souvent bien décoratif ou avec des influences de baroque.

4ème phase (1900 — 1914)

Cette période est trop courte pour voir terminer la nouvelle phase d'évolution. Elle est néanmoins caractéristique par l'intensité de construction et par les nouveautés techniques apportées dans les installations de l'habitation.

Les emprunts de l'Etat ont contribué à la construction. Belgrade prend l'aspect et le contenu des villes européennes.

La maison individuelle passe par une phase presque de typisation pour des quartiers entiers. C'est la disposition du plan à l'aile, et cette disposition évolue avec l'ajout de pièces nouvelles (Fig. 20). Les grandes maisons individuelles sont rares, mais celles qu'on a bâti, sont conçues sur un plan central et à l'exemple des petits hôtels particuliers de l'étranger (Fig. 21). La maison de rapport en est au stade des recherches. Les ailes sur cour ne sont point abandonnées, mais il n'y a plus des galeries. On adopte les courettes d'aération qui deviennent la règle des plans des maisons entre murs mitoyens, règle dont on a souvent abusé (Fig. 22, 23).

5ème phase (entre deux guerres)

Pour Belgrade ce fut d'abord, une époque tout à fait nouvelle. Il devient la capitale d'un grand Etat. Un flux énorme de population vint de tous les côtés du pays, ainsi qu'un grand nombre d'architectes yougoslaves et étrangers. Ce fut aussi le moment d'arrivée des émigrants russes, parmi lesquels un nombre remarquable d'architectes. Les influences diverses ont contribué à la formation d'un nouvel aspect dans la composition architecturale de la ville. Et ce fut juste au moment des grands remous que la construction des habitations marqua le plus d'intensité.

Pour les maisons de rapport on revint au plan aux ailes sur la cour avec courettes d'aération (Fig. 24) en y introduisant quelques détails nouveaux. Ensuite il y eut une petite révolution. On reconnût la nuisibilité des courettes et on rechercha plus de lumière et une meilleure aération des logis. On arriva ainsi à la disposition nouvelle du plan, avec les ailes courtes du côté de l'escalier, c'est-à-dire par le milieu du bâtiment (Fig. 25). Ces deux dispositions font la base des plans de l'habitation pour les maisons de rapport entre les deux guerres.

Pendant ce temps on bâtit beaucoup de maisons de famille du genre villa. Dans la

plupart des cas ce furent des demeures plus ou moins modestes, avec un rez-de-chaussée ou un seul étage au-dessus (Fig. 26).

Malgré la dépendance presque complète de l'industrie étrangère, la maison de l'habitation de Belgrade, durant cette période, était pourvue des installations nécessaires. D'après la statistique de 1937 pour 7.000 bâtiments d'habitations, nouveaux, avec plus de 23.000 appartements, il y avait plus de 16.000 salles de bains, 528 chauffages centraux et 513 ascenseurs.

6ème phase (après la 2e guerre)

L'époque est encore courte pour une analyse critique de son évolution et de ses caractéristiques. La construction de l'habitation est posée sur une base plus moderne. Par l'urbanisation de la ville on cherche la disposition du plan de la demeure; le type de ce plan dérive de la société même et de ses besoins en rapport avec les circonstances économiques. D'un côté, les constructions spéculatives, avec toutes leurs conséquences, n'existent plus. D'autre part, des principes de l'urbanisme moderne sont érigés en lois. Ces principes déterminent les types des maisons, leur situation, forme, hauteur.

La maison individuelle, momentanément cède sa place traditionnelle aux grandes maisons de rapport. On ne renonce pourtant pas à la recherche d'un type approprié, pour la maison de famille, aux éléments préfabriqués.

Dans cette révolution de l'habitation on a, avant tout, rejeté les ailes sur la cour, ainsi que les courettes d'aération. La maison d'habitation moderne à Belgrade, comporte un corps de logis simple avec, sur la profondeur, deux à trois rangées de pièces, bien éclairées et bien aérées (Fig. 27).

On a fait aussi quelques essais de bâtiments à galeries (Fig. 28) mais dans la plupart des cas on adopte la disposition normale avec 2—3 appartements par étage donnant sur un escalier.

Illustrations dans le texte:

Fig. 1 — Schème de plans: a) petite maison sans étage; b) maison à un étage, à large base

Fig. 2 — La maison du prince Jevrem à Belgrade (relevé des étudiants d'architecture de Belgrade)

Fig. 3 — Disposition centrale (trois groupes de pièces)

Fig. 4 — Plans avec les galeries: a) galeries vitrées; b) rangée de chambres éclairées indirectement

- Fig. 5 — Plan de type oriental — à gauche: plan de la maison de Ičko; à droite: la maison de Toma Vučić-Perišić (relevé du Musée de la ville)
- Fig. 6 — Maison de Serbie: petite maison — type avec pièces commandant l'une l'autre. A gauche: type ancien (Rue Miloša Pocerca); à droite: type nouveau (Englezovac)
- Fig. 7 — Maison ancienne à la façade large: a) accolée à la maison voisine, sans porche; b) accolée à la maison voisine, avec porche; c) libre
- Fig. 8 — Grande maison sans étage (son développement est placé entre les années 40 et la fin du XIXe siècle)
- Fig. 9 — Maison de la cité commerçante avec des magasins au rez-de-chaussée: 1 entrée, 2 escaliers, 3 magasin, 4 réserve, 5 étage, 6 galerie vitrée, 7 vestibule, 8 chambres, 9 alcôve, 10 cuisine (la maison de la rue Vasina — démolie)
- Fig. 10 — Maison de la rue Knez Miloša 38 — démolie
- Fig. 11 — Maison de Filip Hristić (Prizrenska 13 — démolie): 1 entrée, 2 salle à manger, 3 chambres, 4 buanderie, 5 réserve, 6 cuisine
- Fig. 12 — Groupes d'appartements dans la cour: a) deux groupes d'appartements accolés au voisin; b) les appartements sur la rue et dans l'aile latérale (2 débarras, 3 W. C.); c) grand appartement avec aile latérale
- Fig. 13 — Petits appartements avec aile latérale: a) type ancien, accolés au voisin; b) libres
- Fig. 14 — Grande maison familiale de type ancien
- Fig. 15 — Les maisons familiales des années 80 — démolies (à gauche: une grande, rue Jugovića; à droite: une petite, rue Makenzi): 1 corridor couvert, 2 cour, 3 corridor vitré, 4 entrée de service, 5 vestibule, 6 salon, 7 chambres, 8 réserve, 9 cuisine, 10 service, 11 cuisine d'été, 12 valet, 13 débarras
- Fig. 16 — Maison de la rue Knez Mihajla No 18: au rez-de-chaussée des magasins, deux étages d'appartements (arch. Bugarski); 1 galerie vitrée, 2 vestibule, 3 chambres, 4 corridor vitré avec les dépendances
- Fig. 17 — Maison de Nikola Spasić dans la rue Knez Mihajlova (arch. Kosta Jovanović) au rez-de-chaussée des magasins, deux étages d'appartements: 1 galerie vitrée, 2 vestibules, 3 chambres, 4 cuisines, 5 chambres de bonnes, 6 débarras, 7 W. C., 8 salle de bain, 9 serre (plans relevés par les étudiants d'architecture de Belgrade)
- Fig. 18 — Maison d'habitation: a) dans la rue Pozorišna; b) dans la rue Kneginje Ljubice; c) 1 entrée, 2 chambres, 3 alcôve, 4 cuisine, 5 débarras; d) 1 galerie vitrée, 2 vestibule, 3 chambres, 4 cuisine, 5 service, 6 débarras (plus tard W. C.)
- Fig. 19 — Maison à l'étage, genre hôtel particulier (arch. Kosta Jovanović — Rue Zmaj Jovina 9), plans relevés par les étudiants d'architecture de Belgrade
- Fig. 20 — Maison familiale avec aile latérale: 1 entrée (vestibule), 2 salle à manger, 3 chambres, 4 entrée de service, 5 cuisine, 6 débarras, 7 chambre de bonne, 8 salle de bain. — a) développement de l'aile; b) partie du devant
- Fig. 21 — Grande maison familiale (arch. Nikola Nestorović, 1903): 1 entrée, 2 vestibules (éclairés par une verrière), 3 salle à manger, 4 salon, 5 cabinet de travail, 6 chambre des enfants, 7 chambre à coucher, 8 salle de bain, 9 terrasse, 10 cuisine, 11 W. C., 12 débarras
- Fig. 22 — Maison à plusieurs appartements (Topličin Venac): 1 entrée, 2 salle à manger, 3 chambres, 4 alcôve, 5 salle de bain, 6 débarras, 7 cuisine, 8 W. C., 9 service
- Fig. 23 — Appartements au début du XXe siècle: a) maison sans ailes latérales, deux appartements par étage; b) maisons avec aile latérale, deux appartements par étage
- Fig. 24 — Plan avec ailes latérales
- Fig. 25 — Plans avec aile centrale: 1 vestibule, 2 salle à manger, 3 chambres, 4 salle de bain, 5 W. C., 6 débarras, 7 cuisine, 8 service
- Fig. 26 — Petites villas: 1 entrée, 2 hall, 3 salle à manger, 4 studio, 5 cuisine, 6 débarras, 7 W. C., 8 chambre à coucher, 9 salle de bain, 10 terrasse
- Fig. 27 — Groupes d'habitations: à deux rangées de chambres avec les lignes de régulation intérieure et extérieure, petits appartements
- Fig. 28 — Pavillons d'habitation (arch. M. Prljević — Severni Bulevar): en haut: avec une galerie d'accès ouverte et dix appartements de deux pièces à l'étage; en bas: avec corridor d'accès et 6 appartements à l'étage

NOTE: S'il n'y a pas d'autres indications, les relevés et dessins sont de l'auteur.